

“Перший європейський амбасадор політично ще неіснуючої України” Інформаційні матеріали Українського інституту національної пам’яті до 180-річчя Михайла Драгоманова

Відповідно до Постанови Верховної Ради України “Про відзначення пам’ятних дат і ювілеїв у 2021 році” 18 вересня (30 вересня за новим стилем) відзначатиметься 180 років від дня народження Михайла Драгоманова (1841–1895), громадського та політичного діяча, історика, публіциста, літературознавця, фольклориста. Знакова постать української та світової суспільно-політичної думки. Справжній патріот, котрий вважав, що головною причиною тієї хвороби, котра під’їдає всі зусилля українського народу є відсутність незалежності. Зіграв важливу роль у творенні першого українського політичного проєкту – Русько-Української радикальної партії (1890).

Соціаліст, який критично інтерпретував марксизм і рішуче відкидав терористичні методи російських народників, натомість проголошував ідеї лібералізму і пріоритет свободи особистості над класовими і національними інтересами.

Український інститут національної пам’яті підготував інформаційні матеріали до 180-річчя від дня народження Михайла Драгоманова, які розкривають певні аспекти життя і діяльності мислителя, містять підбірку цитат видатних українців про роль Михайла Драгоманова для розвитку українського інтелектуального руху і сучасних дослідників про вплив цього діяча на формування нації.

Сам же політик заповідав: “Українцям лишається йти своєю дорогою і працювати, працювати й працювати для свого народу, сподіваючись тільки на свої сили, не звертаючи занадто великої уваги на сторонніх воронів – ні на тих, що каркають безглуздими циркулярами, ні на тих, які думають збити їх із природної і чітко обдуманого дороги вдаваними солов’їними піснями”.

10 фактів про життя і діяльність

1. Політик, філософ, історик, економіст, фольклорист, літературознавець, публіцист. Автор понад 2 тисяч творів з різних наукових галузей. Наукові та публіцистичні праці підписував як “Кирило Василенко”, “Волинець”, “М.Галицький”, “М.Гордієнко”, “П.Кузьмичевський”, “П.Петрик”, “М.Толмачов”, “Чудак”, “Українець”. Припускають, що від його “Українець” взяла собі псевдонім поетеса Леся Українка – племінниця Михайла Драгоманова. Сам він також доводився сином правнику і літератору Петрові Драгоманову і племінником декабристові Якову Драгоманову, рідним братом письменниці та громадській діячці Олені Пчілці, дядьком – Михайлу Косачу, Ізидорі Косач-Борисовій, Ользі Косач-Кривинюк, Оксані Драгомановій, батьком – Світозару, Аріадні (в заміжжі Труш), Лідії (в заміжжі Шишмановій), а також тестем художнику Івану Трушу та болгарському вченому і політику Івану Шишманову.

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД

Сертифікат [58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00](#)

Підписувач [Дробович Антон Едуардович](#)

Дійсний з [19.12.2019 0:00:00](#) по [19.12.2021 0:00:00](#)

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ’ЯТІ

№ 2427/09.6-06-21 від 20.09.2021

2. Прізвище походить від слова “драгоман”, що з арабської означає перекладач, тлумач. Відома така версія походження роду. Його засновником ще за часів Богдана Хмельницького став якийсь “заволока з Греччини”. Завдяки володінню грецькою мовою його часто залучали до перемовин із дипломатами зарубіжних країн. Так назва роду діяльності згодом перетворилася на офіційне прізвище.

Сам Михайло Драгоманов родом із Гадяча, що на Полтавщині, де він народився 30 (18) вересня 1841 року. Освіту здобув у Гадяцькому повітовому училищі, згодом – у Полтавській гімназії. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету Святого Володимира. Знавець рідної й світової культури. Володів п'ятьма європейськими мовами. Вивченням мов, географії та історії, особливо античного світу, захопився ще в училищі. А в університеті активно включився в політику. Крім того, 1871–1876 роках брав участь у діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, що діяв при університеті.

Згодом зайнявся публіцистикою, в якій порушував важливі українські питання щодо історичних, етнографічних, філологічних і соціологічних тем.

3. 18 травня 1861-го був серед тих, хто, зустрічав під Києвом домовину Тараса Шевченка. У виголошеній від імені студентства Київського університету промові він сказав: *“Кожний, хто йде служити народу, тим самим надіває на себе терновий вінець”*. Разом із ним були Володимир Антонович, Микола Лисенко, Тадей Рильський, Михайло Старицький. Згодом вони склали ядро київської Громади. І в кабінеті професора історії Володимира Антоновича та на домашніх зібраннях у Лисенків, Драгоманових, Косачів, Старицьких обговорювали й утверджували державну символіку, гімн, формували політичні товариства й партії.

4. Важливим етапом становлення політичних принципів стала участь на прощальній вечері на честь Миколи Пирогова (засновника вітчизняної військово-польової хірургії і школи анестезії), звільненого з посади попечителя Київського навчального округу за вільнодумство, обстоювання всенародної освіти, права вчитися рідною мовою. В “Автобіографії” Михайло Драгоманов писав про це: *“Деспотичний уряд Росії не міг терпіти чисто конституційного ладу, заведеного Пироговим в Київській Учебній Окрузі та університеті. ...Останній [Пирогов] був звільнений весною 1861 року. Увесь педагогічний світ Києва і його округи та більш освічена частина публіки одважились виявити визначному ученому своє співчуття. У Києві було влаштовано два бенкети... На першому бенкеті, впорядженому представниками шкіл, я ... проголосив промову, в якій доводив, що реформи Пирогова, заміна дисципліни солдатської – моральною і обмеження сваволі начальників (які раніш били учнів у клясах полінами дров) законністю, – внесли більше ладу в школи, ніж то було раніш. ...Для мене особисто виступ мій на бенкеті Пирогову мав великі наслідки: він підштовхнув в мені інстинкти політичні й ... познайомив з гуртком ліберальних професорів та дав змогу розширити наукову працю, переважно над загальною історією, в якій я студіював зпочатку переважно Рим, зацікавився соціальною боротьбою останніх*

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД

Сертифікат 58E2D9E7F900307B04000009C702D00B2F97C00

Підписувач Дробович Антон Едуардович

Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

№ 2427/09.6-06-21 від 20.09.2021

університету, як будучого кандидата на професора і порадив вислати мене, після скінчення курсу, за кордон”.

За три роки закордонного відрядження відвідав Берлін, Прагу, Відень, Флоренцію, Гайдельберг, Львів. Це наукове турне було надзвичайно плідним для молодого вченого. Сформувало його критичні погляди, дало змогу зіставити свої переконання з західноєвропейським досвідом.

5. Перший політичний емігрант у Російській імперії. За Емським указом 1876 року для припинення “небезпечної для держави діяльності українофілів” особисто імператор Олександр II постановив: “Немедленно выслатъ из края Драгоманова и Чубинского, как неисправимых и положительно опасных в крае агитаторов” із заборонаю в’їзду в Південні губернії і столиці, під таємний нагляд.

Утім еміграційний період розпочався для Михайла Драгоманова за пів року до того – на доручення київської Громади легально виїхав до Відня, а згодом – Женеви для створення там осередку і видання українського журналу.

6. Засновник української зарубіжної періодики. У Женеві створив Вільну українську друкарню і “Женевський гурток” – перший український соціалістичний осередок, який у 1878–1883 роках об’єднав публіциста Остапа Терлецького, правника і соціолога Максима Ковалевського, історика, педагога Якова Шульгина, поета, філософа, громадського діяча Івана Франка і публіциста Михайла Павлика. Разом вони видавали громадсько-політичний та науково-літературний збірник “Громада” (перший безцензурний в історії української преси). Його п’ять випусків вийшли протягом 1878–1882 років.

У передньому слові до його першого випуску Драгоманов міркував: *“Так-то по всіх наших країнах стало тепер на однакове: ...скрізь мужицькі громади одного бажать, скрізь виявилось однаково, що марні надії на кого-небудь, окрім на самі мужицькі громади. ...Ясно, що нашим людям найліпше: стати спільно, щоб дійти до свого; щоб жити по своїй волі на своїй землі. Що ж то значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи то значить тільки заложити свою окрему державу, як, наприклад, зробили це на наших очах італіяни? Безперечно, українці багато стратили через те, що в ті часи, коли більша частина інших пород людських в Європі складали свої держави, їм не довелось того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі”.*

7. Його політичний ідеал – федеративна держава, побудована на самоуправних принципах на всіх рівнях – від сільської громади до державного управління. Вважав себе соціалістом, однак у центр уваги ставив свободу особистості. Критично сприймав марксизм і рішуче заперечував терористичні методи російських народників, вважаючи, що “чиста справа потребує чистих рук”. Як взірець Драгоманов часто згадував федеративні США та Швейцарію, де основою є громадське й місцеве самоврядування та гарантія природних прав і свобод людини.

8. Популяризатор спадщини Тараса Шевченка. У друкарні “Громади”

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД

Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00

Підписувач Дробович Антон Едуардович

Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ’ЯТІ

№ 2427/09.6-06-21 від 20.09.2021

Федора Вовка та Антіна Ляхоцького і 12 поезіями, забороненими російською цензурою. Розмір книжечки за форматом був як пакунок європейського цигаркового паперу, що ввозився до Росії. Так ці примірники потрапили в Україну.

1882 року видав у Женеві поему “Марія” із власним вступним словом і коментарями – спершу українською мовою, переданою латинським шрифтом, а 1885-го – в перекладі російською. Всього у Швейцарії він видав без цензури 112 назв книг і брошур, у тому числі 37 українською мовою.

9. Працю “Чудацькі думки про українську національну справу” (1891) вважають заповітом науковцям.

“На Україні ... ще живіші старі націоналістичні погляди як через те, що українці більше відстали від Європи, ніж петербуржці та москвичі, так і через те, що урядові утиски на українську національність дразнять українців і примушують їх перецінювати вартість національності в історії й житті.

Українське письменство й наука про Україну мусять перш усього обновились, приставши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменського й наукового руху в Європі й Америці й котрі найтісніше зв’язані з теперішнім всесвітнім громадським рухом: культурним, політичним і соціальним. Між іншим, українолюбці мусять вийти з того вузького й поверхового національства, котре в Європі втратило смисл після 1848 року. З цього зовсім не слідує, щоб вони мусили зректись своєї прихильності до України, до її нації або й заходів відшукати дійсні національні ознаки в історії й сучасності українського народу”.

10. Допомагав створювати перший університет у Болгарії, де провів останні шість років життя. В Софію приїхав 1889 року на запрошення тамтешнього уряду викладати всесвітню історію у щойно заснованій Вищій школі (саме вона через кілька років трансформувалася у університет). Там, крім керівництва кафедрою і розвитку власної школи фольклористики, налагоджував, навчальний процес, складання програми та розкладу занять, сприяв започаткуванню університетської бібліотеки. Про роль Драгоманова у розвитку болгарської освіти – у матеріалі з рубрики #ЄвропаЦеМи за посиланням: <https://www.facebook.com/uinp.gov.ua/posts/1965813376906620>.

Користувався великим авторитетом місцевої демократичної громади. Хворів на аневризму аорти, через що йому було важко говорити. Помер від розриву аорти 2 липня 1895 року у Софії, де й похований за протестантським обрядом, бо Михайло Петрович заповідав, щоб його “не відспівував небритий і немитий московський піп”.

Видатні українці про роль Михайла Драгоманова для розвитку українського інтелектуального руху

Михайло Грушевський “Місія Драгоманова”

“Чим став Михайло Драгоманов в історії українського відродження, він став завдяки громадській місії за кордоном, що засудила його на гірке

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД

Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00

Підписувач Дробович Антон Едуардович

Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ’ЯТІ

№ 2427/09.6-06-21 від 20.09.2021

поглядів і заразом незвичайно відповідальні політично-громадські обставини. Визволила його з-під тиску царського режиму, з місцевої буденщини і кружківщини, з-під цензурної езоповщини, призначивши на позицію відповідального представника всього поступового українського життя перед культурним світом. Винесла на становище, що змушувало його протягом цілого ряду літ напружувати свою енергію і всі засоби інтелекту, аби нагадувати широкому культурному світові в найтемнішу добу українського життя, що Україна живе, не вмерла – і не вмере, незважаючи на всі царські гнобительства і проскрипції. Засудила його приймати на себе удари, інсинуації й знуцання, звернення проти сеї “проскрибованої України” (читай: “забороненої України”. – О.Р.), відбивати їх, відповідати доказами і виявами позитивних, поступових, загально вартісних прикмет українського руху. Над українським же життям, всю тяжку, задушливу, деморалізаційну пору, настановила громадську контролю от сеї всеукраїнської заграничної експозитури (агентури. – О.Р.), – Драгоманова і його гуртка, – що витягала українство з манівців провінціалізму та опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватися на перспективи загального політичного і соціального визволення”.

Іван Франко “Галицьке українофільство”

“...Що Драгоманов вів у Галичині пропаганду, того не заперечуємо, але мусимо зауважити, що вів у 1873 і 1874 роках за допомогою «Правди», тобто єдиного у той час українофільського органу. ...А по-друге, подивімся, що то за звір та драгомановська пропаганда? Це ні більше ні менше як пропаганда саме ідеї національної окремішності України і необхідності, щоб українська інтелігенція служила українському народові саме своєю інтелігентністю, тобто своїм розумом, наукою. Цією однією ідеєю проникнуті всі його праці, видані в Києві, Львові, Відні, Женеві, Флоренції, Парижі, Петербурзі, Москві”.

Олександр Шульгін “Драгоманов і батько”

“Драгоманова обвинувачують, що він був федераліст, не розуміючи того, що для реального політика другої половини 19 віку це був максимум вимог; треба пригадати диспропорцію між всесильною імперією та кволим українським рухом, в якому поза кількома видатними діячами панувала аморфна маса селян і зросійщені доценту міста... Зрозуміло, що він прагнув свободи в імперії; це була передумова поширення української національної ідеї в масах. Як це не дивно серед сучасної молоді, але самотійниками бути навчив нас якраз Драгоманов, а не Міхновський. Своєю освітою, своєю красномовністю, своєю боротьбою проти росіян і малоросів, які абсолютно нехтували Україну, він усім нам імпував. Дальші висновки з його ідей не тяжко було зробити. З Драгоманова вийшов і Єфремов, і Грушевський, і Чикаленко, і Симон Петлюра. Його іменем і його ідеями були перейняті й активні діячі кінця 19 віку”.

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД

Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00

Підписувач Дробович Антон Едуардович

Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

№ 2427/09.6-06-21 від 20.09.2021

Леся Українка “Лист до Михайла Драгоманова” (27 жовтня 1892 року, Колодяжне)

“Вашу «Віру» ми отримали. Вона мені сподобалась однаково, як і «Швейцарська спілка». Мені здається, що з усіх пишучих українців тільки Ви вмієте писати таким простим популярним складом без жадного туману в ідеях і мові. Я ще не пробувала читати чогось подібного з людьми, але говорити траплялось не раз, і мені здається, що такі теми людям і цікаві, і зрозумілі здавались. Читати самостійно чогось поважнішого наші люди не дуже-то люблять, бо взагалі страх мало звикли до самостійного читання, та й мало між ними добре читаючих, страх як мало. Є багато таких, що по 3, по 4 роки до школи ходили, проте читати ледве-ледве тямлять, а жінки і зовсім не вміють читати ні одна, і вчитись не хочуть: «Пощо нам теє?» Проте слухати, як хтось читає, жінки більш охочі, ніж чоловіки, врешті, може, се мені так здається, бо взагалі більш приходитьсь мати діло з жінками. Читаємо більш белетристику, бо добрих популярно-наукових книжок у мене дуже мало, та й взагалі їх у нас мало. Найбільш мені приходилось завважати брак книжок по історії, своїй і чужій, а їх би читали напевне, тільки треба знати, як писати... Після історичних книжок теж бракує добрих перекладів святого письма... Дуже тяжко писати книжки для людей, позбавлених навіть початкової просвіти, як-от наші. Але я думаю, що наші люди з натури дуже розумні, бо їх навіть наші волинські школи не можуть дурнями зробити, а вже, здається, для сього не мало прикладається роботи”.

Лист до Ольги Кобилянської (29 квітня 1899 року)

“Не робіть собі такої великої ілюзії з моєї “широкої освіти”. Запевне менше знаю, ніж Ви, бо навіть жадних шкіл не покінчила і взагалі систематично вчилась тільки до 14 років, а потім пішла «на власний хліб», себ-то вчилась тільки того, що мені подобалось, а читала все, запорву, без жадної заборони. Правда, коректив був в особі мої матері та в листах дядька Драгоманова, якого вважаю своїм учителем, бо дуже багато завдячую йому в моїх поглядах на науку, релігію, громадське життя і т.и. Колиб він був жив довше, то може б з мене вийшло шо ліпше, ніж є тепер, а так – буде що буде!”.

Сучасні дослідники про вплив Михайла Драгоманова на формування нації

Оксана Забужко “Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій”

“Коли символом доби продовжує залишатись ім'я імперського міністра Валуєва, а не «своїх» дворянських інтелігентів, засновників київської Старої Громади – М. Драгоманова (чия вимушена еміграція на Захід, хоча й обмежила його вплив на сучасників у Росії, дає, проте, підстави розглядати його як фактично першого європейського амбасадора політично ще неіснуючої України, а разом і першого її «соборного» ідеолога) та В. Антоновича (про чий дім у кінці 1870-х київський генерал-губернатор М. Чертков заявляє: «Украинский вопрос окончится

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД

Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00

Підписувач Дробович Антон Едуардович

Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

№ 2427/09.6-06-21 від 20.09.2021

Жилянської вулиці)), – то це знак, що ми й далі ... лишаємося втягнені у виробництво репресивних, колонізаторських дискурсів.

... М. Драгоманов – за обережним визнанням сучасного дослідника, «чи не найзначніша постать після Шевченка в українській суспільній думці XIX століття» (NB: а якщо ... обмежитися суто інтелектуальною історією, то либонь-таки й найзначніша...), мислитель воістину органічної ... несумісності з будь-яким (не лише російським!) імперським дискурсом, – завжди був, що для Російської, що для радянської імперії, «політично неблагонадійним», або, як назвав його ще Александр II у спеціальному додатку до Емського указу, – «положително опасным в крае агитатором». Так він і лишився для постколоніальної культури «не в фокусі». Тих кілька коротких інтерлюдій, що випали драгомановським студіям у періоди політичного «потепління» (у 1920-ті, коли його безуспішно пробували виставити попередником українського марксизму, та в 1960-ті, коли його, не менш безуспішно, «реабілітовувано» під личиною борця з «українським буржуазним націоналізмом»), не встигли забезпечити сьгоднішній гуманітаристиці ґрунту для розуміння масштабу цієї постати. Завдання є тим більш нележке, що з Драгоманова був системний мислитель ...

...Політичних мислителів його класу в Росії після смерті Герцена не було, і вплив його ... із сучасної свідомості ... випав. А вкупі з ним обвалилася ... й ціла будова, – і Леся Українка зосталась «духовною сиротою».

Сергій Плохій “Брама Європи”

“Конфлікт поколінь між українофілами та прихильниками малоросійської ідеї переріс у культурну та ідеологічну війну, оскільки Емський указ радикалізував українофілів. Це особливо стосується Михайла Драгоманова, який, звільнений зі своєї професорської посади, знайшов притулок у Швейцарії. Драгоманов оселився в Женеві, де створив низку праць, що зробили його найвпливовішим українським політичним мислителем XIX століття. Він був також першим, хто сприйняв соціалістичні ідеї. У 1880-ті роки він виступив з ідеєю окремішності українського народу і висунув ідею європейської федерації, до складу якої входила б і Україна. У певному сенсі він повернувся до ідей, висловлених Костомаровим у «Книзі буття українського народу». Федерація, що її пропонував Драгоманов, була, однак, не слов'янською, а загальноєвропейською. У працях Драгоманова український рух відійшов від шоку, спричиненого знищенням Кирило-Мефодіївського братства, і почав знову думати про політичні цілі та наслідки своєї культурної діяльності.

Драгоманов був також першим політичним мислителем, чії ідеї мали сильний вплив на події в австрійській Україні”.

Ярослав Грицак “Нариси з історії України: формування української модерної нації”

“Найбільш послідовне вираження курсу на поєднання соціалізму з національною справою знайшло у політичній думці іншого лідера Київської громади

Документ СЕД АСКОД
Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00
Підписувач Дробович Антон Едуардович
Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00

Український інститут національної пам'яті

№ 2427/09.6-06-21 від 20.09.2021

що не став українцем”. Погляди Драгоманова були далекі від ортодоксального марксизму. Він не визнавав положення про те, що економічний фактор визначає розвиток суспільства, рівно ж як і думка про диктатуру однієї партії чи одного класу була йому чужа. У своїй діяльності він розвивав положення європейського анархічного соціалізму, який у центр уваги ставив свободу особистості. Практичною реалізацією цього ідеалу, на думку Драгоманова, було широке впровадження федеративних та самоуправних принципів на всіх рівнях функціонування суспільства – від сільської громади аж до державного управління. Політичним ідеалом Драгоманова була така побудова суспільства, яка наближалася до державного ладу Англії і Швейцарії. Його позиція різко відрізнялася від поглядів російських народників: він відкидав їхню ідеалізацію російської общини та терористичну тактику. Революційному нігілізму народників він протиставив іншу формулу, яка стала моральним імперативом для наступних поколінь українських діячів: “Чиста справа потребує чистих рук”. Український соціалізм у драгоманівській версії став головною ідеологією українського руху у другій половині XIX – початку XX ст.”.

Корисні посилання

1. Агеєва В. Михайло Драгоманов: архітектор європейської України на противагу Москві. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-53238322>
2. "Українець зі вселюдськими тенденціями": Михайло Драгоманов у виданнях з фонду відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/2185>
3. Рудяченко О. Михайло Драгоманов. 1. Перший європеєць на селі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3266812-mihajlo-dragomanov-1-persij-evropeec-na-seli.html>
4. Рудяченко О. Михайло Драгоманов. 2. Перший українець у Європі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3267494-mihajlo-dragomanov-2-persij-ukrainec-u-evropi.html>
5. Терещенко Ю. Україна XIX століття: між консерватизмом, лібералізмом і соціалізмом. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/History/114781>
6. Михайло Драгоманов – перший європейський політичний мислитель, якого дала Україна – Анатолій Дністровий. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.radio/podcasts/hromadska-hvylya/mykhaylo-dragomanov-pershyy-ievropeys-kyu-politychnyy-myslytel-iakho-dala-ukraina-anatoliy-dnistrovyu>
7. Драгоманов М. Пропаший час. Література українська, проscribeвана урядом російським. “Бронейна публіцистика”. – Українська прес-група, 2012
8. Гриценко І., Короткий В. Михайло Драгоманов у спогадах. – Либідь, 2012
9. Ушкалов Л. Книга Чарівність енергії. Михайло Драгоманов. – Дух і літера,

2019

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД

Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00

Підписувач Дробович Антон Едуардович

Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

№ 2427/09.6-06-21 від 20.09.2021